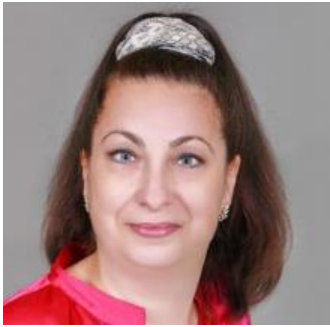

УДК 349.3 : 615.8:364-78:355.1-057.36 (477)

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-2-14-119-126>

ORCID ID 0000-0001-8497-4977

Болдарь Галина Євгенівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної фармації
Національного фармацевтичного університету,
м. Харків, Україна

СУЧАСНІ ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ, КОМПЛЕКСНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті наведено результати аналізу основних загальних та спеціальних нормативно-правових актів, які регулюють фізичну терапію, комплексну та соціальну реабілітацію військовослужбовців в Україні на сучасному етапі. Показано, що відповідно до соціально-політичної ситуації вносяться необхідні зміни до законодавства.

На підставі моніторингу висвітленої на офіційних веб-сайтах та у медіа інформації про терапевтичні методи та результатів практичної діяльності реабілітаційних закладів зроблено висновок, що у процесі комплексної реабілітації військовослужбовців застосовуються адаптивно-приспосувальні та компенсаторно-приспосувальні підходи, індивідуальні та групові форми, а також різноманітні методи (терапевтичні практики).

Ключові слова: правове регулювання, фізична терапія, соціальна реабілітація, комплексна реабілітація, психологічна реабілітація, військовослужбовці.

Annotation. The article presents the results of the analysis of the main legal acts regulating physical therapy, comprehensive and social rehabilitation of military personnel in Ukraine at the present stage. It is shown that the rehabilitation sector in Ukraine is in the process of active development and that the necessary legislative changes are being made to ensure its adequate legal support in accordance with the socio-political situation. In general, rehabilitation facilities (departments) of various subordination and ownership provide rehabilitation assistance to military servants.

The author reveals that rehabilitation institutions can be distinguished by the type of rehabilitation provided therein: in the healthcare sector (carried out by means of physical and rehabilitation medicine, physical therapy), sports and fitness, psychological, social, occupational (business), professional, and legal.

Based on the monitoring of information on therapeutic methods and the results of practical activities of rehabilitation institutions published on official websites and in the media, the author concludes that in the process of complex rehabilitation of military servants, adaptive and compensatory approaches, individual and group forms, as well as various health practices are used.

To summarize, positive organizational trends include: 1) the combination of various methods in the rehabilitation process, the creation of own methods of health practices to increase the effectiveness of the process of human recovery and achieve the overall goal of rehabilitation; 2)

cooperation of various offices, rehabilitation facilities, public associations, volunteers in the provision of rehabilitation assistance in various areas.

In general, the leading methods of psychological and social rehabilitation of military servants include the following: psychotherapy; "friendly" and "family" rehabilitation; art therapy; psychogymnastics; natural psychotherapy; animal-assisted therapy (rehabilitation methods based on interaction with animals (horses, dogs, cats, rabbits, bees, frets, giant tarantulas, etc)).

Keywords: *legal regulation, physical therapy, social rehabilitation, complex rehabilitation, psychological rehabilitation, military servants.*

Постановка проблеми. Реформа охорони здоров'я, яка відбувається в Україні, передбачає також і зміну підходів до надання реабілітаційної допомоги. В умовах воєнного стану одним з критично важливих завдань нашої держави у соціальній сфері та в охороні здоров'я є розбудова сучасної системи фізичної терапії та соціальної реабілітації, у тому числі для військовослужбовців.

Мета дослідження. Метою роботи є аналіз правових засад проведення фізичної терапії, комплексної та соціальної реабілітації військовослужбовців в Україні, узагальнення сучасних форм та методів її здійснення.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти медичної та соціальної реабілітації висвітили в своїх роботах А.Ф. Гутніцька, І.О. Петряшев, Л.О. Піц, В.Б. Самойленко, С.С. Сапункова, Н.П. Яковенко та інші науковці. Сучасні форми і методи психотерапії в системі медико-психологічної реабілітації постраждалих внаслідок бойових дій розкрили в своїх дослідженнях В.Д. Мішиєв, Б.В. Михайлов, Є.Г. Гриневич, В.Ю. Омелянович. Певні види, форми та методи психологічної та соціальної реабілітації військовослужбовців розглядають в наукових статтях С.В. Базарний, І.І. Назаренко, В.М. Якимець, В.П. Печиборщ, Г.О. Слабкий, В.І. Іванов, А.О. Поліщук [1, 2]. Однак залишаються недостатньо дослідженими питання правової регламентації та організаційного забезпечення реабілітаційного процесу військовослужбовців на сучасному етапі. Саме тому матеріалами цього дослідження стало законодавство України, а також інформація з офіційних веб-сайтів реабілітаційних закладів та медіа.

Виклад основного матеріалу. Основні чинні нормативно-правові акти (далі – НПА), які регулюють фізичну терапію та соціальну реабілітацію військовослужбовців в Україні, можна класифікувати за критерієм спрямованості правового впливу на загальні та спеціальні.

До основних загальних НПА належать Закони України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 р. № 875-XII, «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII, «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. № 2558-III, «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06.10.2005 р. № 2961-IV, «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» від 03.12.2020 р. № 1053-IX.

До основних спеціальних НПА, які регулюють відносини у цьому напрямку реабілітаційної галузі, можна віднести наступні: 1) Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-XII, «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-XII; 2) указ Президента України «Питання розвитку національної системи фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни та членів їх сімей, сімей загиблих (померлих) ветеранів війни» від 23.08.2020 р. № 342/2020; 3) постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ): «Про

затвердження Порядку надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями» від 18.10.1999 р. № 1923; «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті на забезпечення постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, членів сімей загиблих (померлих) таких осіб санаторно-курортним лікуванням» від 31.03.2015 р. № 200; «Про затвердження Державного соціального стандарту фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни, членів їх сімей та сімей загиблих (померлих) ветеранів війни» від 17.11.2021 р. № 1188; «Деякі питання надання безоплатної психологічної допомоги особам, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членам сімей таких осіб та членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни і членам сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 29.11.2022 р. № 1338.

Для уникнення понятійної плутанини та непорозуміння звернемо увагу на те, що терміни використовуються автором у тих значеннях, які наведені у законодавстві, що регулює реабілітаційну галузь. Зокрема, у ч.1 ст. 1 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» надано визначення понять «реабілітація», «абілітація», «фізична терапія», «фізична та реабілітаційна медицина», «психологічна допомога в реабілітації», «реабілітаційна допомога у сфері охорони здоров'я», а у ст. 20 «реабілітація у сфері охорони здоров'я».

Відповідно до ст. 17 цього НПА у системі реабілітації виділяють реабілітацію у сфері охорони здоров'я, інші види реабілітації, визначені законодавством. Одночасне проведення різних видів реабілітації є комплексною реабілітацією. У разі проведення комплексної реабілітації мета та завдання різних видів реабілітації мають взаємоузгоджуватися. Ст. 21 названого Закону регулює прядок надання психологічної допомоги в роботі мультидисциплінарної реабілітаційної команди.

Поняття та ознаки інших **видів реабілітації** розкрито у Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», зокрема таких, як «психолого-педагогічна реабілітація» (абз. 15 ч. 1 ст. 1, ст. 36), «професійна реабілітація» (абз. 16 ч. 1 ст. 1, ст. 38), трудова реабілітація (абз. 17 ч. 1 ст. 1, ст. 39), фізкультурно-спортивна реабілітація (абз. 18 ч. 1 ст. 1, ст. 39), «соціальна реабілітація» (абз. 20 ч. 1 ст. 1), «психологічна реабілітація» (абз. 21 ч. 1 ст. 1). Під **соціальною реабілітацією** розуміється система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, задоволення потреби у забезпеченні допоміжними засобами реабілітації.

Слід відзначити, що в останні чотири роки реабілітаційна галузь в Україні та її правове забезпечення знаходяться у стадії активного розвитку [3]. В Україні запроваджується біопсихосоціальна модель реабілітаційної допомоги, яка у 2002 р. була прийнята Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) як підґрунтя для Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ) [4]. Так, 27.12.2017 р. КМУ було прийнято розпорядження № 1008-р. «Про затвердження плану заходів із впровадження в Україні Міжнародної класифікації функціонування, обмежень

життєдіяльності та здоров'я та Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків».

До чинних НПА відповідно до соціально-політичної ситуації вносяться необхідні зміни. Так, постановою КМУ «Про затвердження Порядку надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями» від 19.04.2022 р. № 458 було встановлено, що на період дії правового режиму воєнного стану та протягом року з дня припинення або скасування дії воєнного стану на території України витрати на надання військовослужбовцям медичної допомоги військово-медичними закладами, здійснюються за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті на утримання відповідних закладів.

В якості іншого прикладу можна навести Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану» від 29.07.2022 р. № 2494-IX. Цим НПА передбачено, що на період дії воєнного стану в Україні та протягом шести місяців після його припинення чи скасування заклади охорони здоров'я (інші підприємства, установи чи організації) незалежно від форми власності, відомчої підпорядкованості та прибутковості можуть залучати до своєї діяльності з надання медичної або реабілітаційної допомоги на волонтерських засадах медичних працівників, фахівців з реабілітації, які є іноземцями (крім громадян Російської Федерації або Республіки Білорусь) або особами без громадянства за умови, що вони відповідають вимогам до освіти та професійної кваліфікації, мають документи про освіту та відповідну професійну кваліфікацію. Важливим також є положення цього Закону, яким передбачена можливість надавати медичну або реабілітаційну допомогу поза місцем провадження господарської діяльності з медичної практики, зазначеним у заяві про отримання ліцензії та доданих до неї документах.

На підставі моніторингу інформації, висвітленої на офіційних веб-сайтах та у медіа результатів практичної діяльності більше 20 реабілітаційних закладів, з'ясовано, що сучасна фізична терапія, комплексна та соціальна реабілітація військовослужбовців здійснюється у індивідуальних та групових формах.

До провідних **методів психологічної та соціальної реабілітації** військовослужбовців можна віднести наступні: психотерапія; «дружня» та «родинна» реабілітація; арт-терапія; психогімнастика; натурпсихотерапія (екотерапія, природотерапія), зокрема, водна та пісочна терапія, ароматерапія, аетотерапія, ландшафтотерапія; анімалотерапія (методики реабілітації, засновані на взаємодії з тваринами (коні, собаки, коти, кролики, бджоли, фретками, гігантські павуки-птахоїди та ін.) [5-15].

Сьогодні у реабілітаційному процесі активно використовується **анімалотерапія** взагалі та такі її види, як іпотерапія, **каністерапія**, апітерапія тощо. Доцільність такого підходу пояснюється тим, що тварина дуже чутлива, не дає оцінок чи порад, які можуть дуже гостро сприйматися, особливо коли людина травмована, в стані ПТСР, щойно повернулася з фронту, знов готується до бойових дій, була поранена чи просто знаходиться у стані дефіциту енергії [22]. Для тварин неважливі ані соціальний статус, ані стандарти краси, ані матеріальні багатства. Для них не мають значення інтелектуальні здібності чи переконання. Взаємодія з тваринами надає людям справжню підтримку, підвищує їхню самооцінку та мотивацію, заповнює емоційну пустку та стимулює позитивні відчуття [18].

Під **каністерапію** розуміють метод реабілітації за допомогою спеціально навчених для цього собак. Доведено, що собаки є після відповідного дресирування здатні навіть витягти людину з депресії. Застосовуються різні варіанти терапії, наприклад, тимчасове проживання собаки в будинку бійця, так звана «перетримка». Військовослужбовцям пропонують гуляти та грати з собаками. Такий реабілітаційний процес триватиме близько року [25, 28].

Іпотерапію називають метод реабілітації, який базується на верховій їзді пацієнта під наглядом інструктора з верхової їзди або іпотерапевта. Фахівці відмічають, що іпотерапія впливає на організм людини через психогенний і біомеханічний фактори. Біомеханічний вплив іпотерапії відбувається внаслідок стимуляції периферичної нервової системи за допомогою передачі рухів коня. Психогенний фактор проявляється в тому, що спілкування з конем викликає безліч позитивних емоцій, також сприяє подоланню страху [9].

Саме тому заняття верховою їздою та спілкування із конем сприяють розвитку швидкості реакції та уважності, допомагають подолати власні страхи, справлятися з агресією, тривожністю та депресивними епізодами. Відмічається, що їзда на коні відволікає і дозволяє забути жахи війни. Саме тому цей метод застосовується для військовослужбовців, які отримали поранення або повернулися з полону [9-12].

Наприклад, за відгуками бійців, які пройшли групові заняття за комплексною методикою, в якій використовується іпотерапія, каністерапія та психотерапія, вони змогли повернутися до нормального сну, розслаблення, позбутися нав'язливих думок та образів, спостерігається зниження тривожного стану, покращення настрою, психо-емоційне відновлення, покращення координації рухів після контузії, зменшення головного болю та головокружіння [9].

Ще одним видом анімалотерапії є **апітерапія** – це метод лікування хвороб живими бджолами та продуктів бджільництва (меду, перги, прополісу, маточного молочка, воску, бджолоїної отрути) [13]. Зокрема, фахівці відмічають, що сон на ліжку, під яким стоїть бджолиний вулик, знімає стрес, а також допомагає людині спокійно заснути [12].

Одним з провідних методів в процесі реабілітації військовослужбовців є **арт-терапія** (заняття малюванням, гончарством, скульптурою тощо). Ця форма терапії надає можливість військовим виразити свої почуття, переживання та досвід шляхом мистецтва. До основних переваг арт-терапії в реабілітаційному процесі військовослужбовців фахівці відносять наступні: 1) можливість виразити через малювання весь спектр емоцій, які людина відчуває після військової служби; 2) сприяння релаксації тому, що процес створення мистецького твору може допомогти знизити рівень стресу та тривожності; 3) відновлення самооцінки, адже участь у малюванні і отримання позитивного фідбеку можуть покращити самопочуття та відновити віру в власні здібності. 4) розвиток нових навичок, зокрема опанування мистецькими техніками, що може стати корисним додатком до процесу реабілітації; 4) спілкування, соціальна взаємодія з іншими людьми під час групових занять. Саме тому реабілітація військових через арт-терапію є ефективним підходом для поліпшення їх фізичного та психологічного стану, адже надає можливість виразити свої почуття, переживання та досвід шляхом мистецтва, що сприяє поліпшенню емоційного стану, зняттю напруги, розвитку творчості, художньому та духовному самовираженню, розкриттю індивідуальності людини та розвитку саморегуляції [6].

Одним із видів арт-терапії є **мандалотерапія** (слово «мандала» в перекладі з санскриту означає «коло», «диск»). Розфарбовування мандал корисно для розвитку дрібної моторики,

творчого уявлення та математичного мислення, тренування почуття ритму, а також для формування відчуття гармонії і порядку, поліпшення концентрації. Цей напрям арт-терапії чудово розвиває дрібну моторику, концентрацію, творче уявлення, тренує почуття ритму, гармонії і порядку, математичного мислення [7].

Звертають на себе увагу позитивні приклади співробітництва у реабілітаційній галузі різних відомств, громадських об'єднань, реабілітаційних закладів тощо [16]. Зокрема, в рамках пілотного проєкту із соціальної та психологічної реабілітації Захисників та Захисниць України паралельно з лікувальним процесом в одному із медичних закладів міста Києва працівники Київського міського Центру соціальної, психологічної, професійної та трудової реабілітації «Аскольд» проводять заняття з арт-терапії та мандалотерапії [16, 17]. Іншим прикладом може слугувати укладення меморандуму між Міноборони та Мінсоцполітики щодо створення мережі реабілітаційних центрів [14].

Важливо звернути увагу на те, що у процесі соціального відновлення захисників важливе значення мають засоби **фізкультурно-спортивної реабілітації**, адже сприяють інтеграції військовослужбовців у активне суспільне життя, покращенню їхнього фізичного та психологічного стану, відновленню працездатності [16-18]. Дуже актуальним залишається питання **трудової реабілітації** ветеранів [19]. Для вирішення цієї проблеми впроваджуються різноманітні проєкти, гранти для відкриття власного бізнесу [15, 20].

Висновки. Змістовний аналіз основних НПА, які регулюють фізичну терапію, комплексну та соціальну реабілітацію військовослужбовців, дає підстави стверджувати, що сьогодні в Україні сформована основна правова база для регулювання відповідних суспільних відносин. Показано, що законодавство у цій сфері складається з НПА різної юридичної сили, здійснена їх класифікація за критерієм спрямованості правового впливу на загальні та спеціальні. Підкреслено, що реабілітаційна галузь в Україні знаходиться у стадії активної розбудови та для її адекватного правового забезпечення відповідно до соціально-політичної ситуації вносяться необхідні зміни до НПА.

Узагальнено, що реабілітаційну допомогу військовослужбовцям надають реабілітаційні заклади (відділення) різного відомчого підпорядкування (МОЗ, Міноборони, МВС, СБУ, Мінветеранів, Мінсоцполітики) та форми власності. З'ясовано, що за спрямованістю надання допомоги певній категорії пацієнтів, реабілітаційні заклади поділяються на: 1) ті, що спеціалізуються виключно на терапії військовослужбовців; 2) такі, що надають свої послуги й цивільним особам.

Акцентовано увагу на тому, реабілітаційні заклади можна розрізняти за сферою їх спеціалізації, тобто за видом реабілітації, яка в ньому надається: у сфері охорони здоров'я (здійснюється засобами фізичної та реабілітаційної медицини, фізичної терапії), фізкультурно-спортивна, психологічна (може входити до реабілітації у сфері охорони здоров'я, яка тоді називається комплексною реабілітацією, а також може надаватися окремо у спеціалізованих установах), соціальна, трудова (бізнес-реабілітація), професійна, правова.

Моніторинг висвітленої на офіційних веб-сайтах та у медіа інформації про терапевтичні методи та результатів практичної діяльності більше 20 реабілітаційних закладів України дозволяє зробити висновок, що у процесі комплексної реабілітації військовослужбовців застосовуються адаптивно-приспосувальні та компенсаторно-приспосувальні підходи, індивідуальні та групові форми, а також різноманітні методи (оздоровчі або терапевтичні практики). До позитивних організаційних тенденцій слід віднести: 1) поєднання у

реабілітаційному процесі різноманітних методів, створення власних методик оздоровчих практик для підвищення ефективності процесу відновлення людини та досягнення загальної мети реабілітації; 2) співробітництво різних відомств, реабілітаційних закладів, громадських об'єднань, волонтерів у сфері надання реабілітаційної допомоги різних напрямків.

Література:

1. Базарний С. В. Соціальна реабілітація військовослужбовців. Наукові записки міжнародного гуманітарного університету. 2020. Випуск 32. С.152–157. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v32/38.pdf>
2. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури) / І.І. Назаренко та ін. Україна. Здоров'я нації. 2019. № 1 (54). С. 48–58. URL: https://foundationdv.com/site-static/Uzn_2019_1_10.pdf
3. Болдарь Г.Є. Особливості правового регулювання реабілітації у сфері охорони здоров'я в Україні. Сучасні тенденції спрямовані на збереження здоров'я людини : Зб. наук. праць. Харків, 2023. Випуск 4. С. 29–31. URL: <https://drive.google.com/file/d/10RAc4RGR12yYAYGUfeAjZubbRJczibIL/view>
4. Борисова Світлана. Реабілітаційно-лікувальні заходи в Ірпені відбуваються за стандартами країн-членів НАТО. АрміяInform. 05.10.2020 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/05/reabilitacijno-likuvalni-zahody-v-irpeni-vidbuvayutsya-za-standartamy-krayin-chleniv-nato/>
5. Анімалотерапія для військовослужбовців – один із дієвих засобів соціально-психологічної реабілітації. Офіційний інтернет-портал Департаменту соціальної політики виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). 15.09.2023 р. URL: <https://dsp.kyivcity.gov.ua/news/1028.html>
6. Арт-терапія в процесі реабілітації Захисників і Захисниць України. Офіційний інтернет-портал Департаменту соціальної політики виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). 02.10.2023 р. URL: <https://dsp.kyivcity.gov.ua/news/1033.html>
7. Мандалотерапія в процесі реабілітації військовослужбовців. Офіційний інтернет-портал Департаменту соціальної політики виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). 17.10.2023 р. URL: <https://dsp.kyivcity.gov.ua/news/1034.html>
8. Іпотерапія. Сайт реабілітаційного центру SPIRIT. URL: <https://hippoterapia.com.ua/uslugi/ippoterapija/>
9. Spirit Warrior. Сайт реабілітаційного центру SPIRIT. URL: <https://hippoterapia.com.ua/proekty/>
10. Реабілітація кіньми: ветерани війни щотижня відвідують заняття іпотерапії. Сайт Державного некомерційного підприємства «Центр комплексної реабілітації «Галичина». 03.04.2023 р. URL: <https://www.reabl.lviv.ua/z-juttja-centru/%d1%80%d0%b5%d0%b0%d0%b1%d1%96%d0%bb%d1%96%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f-%d0%ba%d1%96%d0%bd%d1%8c%d0%bc%d0%b8-%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%b0%d0%bd%d0%b8-%d0%b2%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%b8-%d1%89/>

11. Рядинська Алла. Що таке іпотерапія та як вона рятує колишніх полонених та поранених. АрміяInform. 07.03.2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/07/shho-take-ipoterapiya-ta-yak-vona-ryatuye-kolyshnih-polonenyh-ta-poranenyh/>
12. Сучасні види реабілітації для постраждалих від війни та ветеранів ЗСУ. EnableMe Ukraine. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/sucasni-vidi-reabilitacii-dla-postrazdalih-vid-vijni-ta-veteraniv-zsu-8895>
13. Апітерапія. Сайт реабілітаційного центру «Еліта». URL: <https://lviv.kozyavkin.com/ukr/apitherapy>
14. Для військовослужбовців створять шість реабілітаційних центрів. АрміяInform. 25.07.2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/07/25/dlya-vijskovosluzhbovcziv-stvoryat-shist-reabilitacijnyh-czentriv/>
15. Відродження Героїв або як на Черкащині повертають до повноцінного життя поранених військових. Інформаційне видання Черкащини «ВиЧЕРпно». URL: <https://vycherpno.ck.ua/vidrozhennya-geroyiv-abo-yak-na-cherkashhyni-povertayut-do-povnoczinnogo-zhyttya-poranenyh-vijskovykh-foto-video/>
16. Мінветеранів сприятиме впровадженню в Україні фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів, – Юлія Лапутіна. Офіційний сайт Міністерства у справах ветеранів України. 04.11.2023 р. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/minveteraniv-spriyatime-vprovadzhennyu-v-ukrayini-fizkulturno-sportivnoyi-reabilitaciyi-veteraniv-yuliya-laputina>
17. Задубіна Яна. Про військово-спортивну реабілітацію у ЗСУ. АрміяInform. 02.03.2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/02/pro-vijskovo-sportyvnu-reabilitaciyu-u-zsu/>
18. Сергієць Анна. «Відкриваю очі – немає руки». Як військові з ампутаціями освоюють бойове мистецтво джиу-джитсу. Суспільне. Новини. 03.10.2023 р. URL: <https://suspilne.media/584427-vidkrivau-oci-nemaie-ruki-ak-vijskovi-z-amputaciami-osvouut-bojove-mistectvo-dziu-dzitsu/>
19. Відсутність можливостей для працевлаштування ветеранів з інвалідністю: ризики для держави та суспільства. Аналітична довідка. Підготовлено відділом навчально-аналітичної роботи Українського ветеранського фонду Міністерства у справах ветеранів України. 2023 р. URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/vidsutnist_mozhlyvostei_dlia_pratsevlashtuvannia_veteraniv_z_invalidnistiu/
20. 3 Мільйони гривень на власну справу. Офіційний сайт Міністерства у справах ветеранів України. 06.07.2023. URL: <https://mva.gov.ua/ua/veteranskij-fond/konkursiologoshennya/3-miljoni-griven-na-vlasnu-spravu>